

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Анна ПРОЦИК (США, Нью-Йорк)

РОСІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ І УКРАЇНА В ДОБУ РЕВОЛЮЦІЇ Й ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ *

III. Білий рух і Директорія УНР

Протягом 1918 р. Добровольча армія послідовно уникала офіційних контактів з урядами України. Ставлення до них було відверто негативним, незважаючи на те, чи були вони консервативним чи соціалістичними, виступали за незалежність чи за федерацію. У той час як білі сили на момент закінчення світової війни не мали достатньо військ для втручання в українські справи, їхнє керівництво докладало енергійних зусиль, щоб дискредитувати українців в очах дипломатів і військових Антанти. Протягом періоду Центральної Ради воно постійно звинувачувало українських лідерів як австро-німецьких агентів, котрі разом з більшовиками були найняті, щоб сприяти розпаду Російської імперії. Згодом і Скоропадського оголосили опортуністом, який зрадив Росію задля особистих амбіцій і класових інтересів. Директорія на початку свого існування була представлена як союзниця більшовиків. Коли ж розгорнулася війна між більшовиками і Директорією і коли уряд Української Народної Республіки недвозначно проголосив орієнтацію на Антанту, цей аргумент був відкинутий, а натомість знову почали підкреслювати безсилля і непевність українського політичного керівництва і армії.

Перспектива реальної допомоги Антанти після кінця війни сприяла появі духу оптимізму в рядах білого руху. Лідери Добровольчої армії вважали, що біла Росія має стати єдиним суб'єктом військової підтримки з боку Франції, Великобританії і Сполучених Штатів, колишніх союзників Росії у війні. Вони були певні, що з допомогою Антанти поширення впливу Добровольчої армії на всю Україну — лише питання часу. Саме це оптимістичне чекання сприяло утворенню Підготовчої комісії з національного питання з метою вироблення плану управління і контролю над колишніми імперськими землями. Комісія поділялася на секції. Українська або, як говорили білі, “малоросійська” секція складалася з професорів Новоросійського університету (Одеса) І. Лінниченка і М. Ліапунова. Спеціаліст з аграрних справ, професор. А. Білімович і крайній російський націоналіст з Києва А. Савенко також входили до складу комісії. Лівий ліберал С. Степанов і “експерт” в українських справах, колишній редактор “Киевлянина”, в добу громадянської війни голова секретної розвідувальної організації Добровольчої армії “Азбука” В. Шульгін наглядали за роботою даної секції⁵¹.

Від початку своєї діяльності комісія дотримувалася принципів непопушності передвоєнних кордонів Росії (за винятком з Польщею) і реконструкції унітарного стану. Комісія недвозначно відкинула федерацію, під-

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2002. — № 4.

креслюючи, що її юридичні засади порушують принцип національної єдності Росії і можуть створити небезпечні прецеденти і нездоланні проблеми для майбутнього всеросійського керівництва⁵². Відмова від федерації на практиці означала заперечення всіх політичних вимог, проголошених іншими народами. Найважчим завданням, з яким комісія зіткнулася віч-на-віч, стало узгодження безкомпромісної позиції щодо національного питання з ліберальними принципами, проголошеними в політичній програмі Добровольчої армії. Вирішення цього питання було особливо важливим через невідкладну потребу допомоги від Франції, Великобританії, Сполучених Штатів, широкі поборників демократії і лібералізму. Зручне розв'язання цієї дилеми полягало у заміні національної автономії на автономію регіональну. Стаття 4 політичної програми Добровольчої армії передбачала широку децентралізацію влади через заснування регіональної (обласної) автономії і місцевого самоврядування⁵³. Комісія мала запевнити, що така регіональна автономія спеціально розроблена, щоб ослабити відцентрові сили в колишній багатонаціональній імперії. Одже, критерії, відповідно до яких автономні регіони (області) були розмежовані, розглядалися з інтересів “єдиної і неподільної” Росії⁵⁴. Для України це означало, що етнічні кордони, установлені Центральною Радою і гетьманатом, мали бути стерті, а територія — розділена на три окремі автономні області: Київську, Харківську і Новоросійську⁵⁵.

Весною 1919 р. народи Північного Кавказу опинилися під владою білих. Стратегія, якої дотримувався генерал Денікін, змусила його перебазувати свою армію в напрямку Царицина і на північний захід — на Україну. Замість того, щоб зосередитися на північно-східному фронті, де добровольці могли з'єднатися з силами адмірала Колчака, який рухався в цей час з Сибіру до центру Росії, Денікін вирішив перемістити ядро Добровольчої армії на чолі з генералом Май-Маєвським на Україну⁵⁶. Наприкінці літа 1919 р. Добровольча армія просувалася в напрямку Києва.

Напередодні вступу до української столиці два видатних кадети — голова управління освіти Особливої наради І.Малінін і відомий юрист, проф. Московського університету П.Новгородцев — були уповноважені скласти від імені Денікіна урочисте звернення, яке мало характерну назву: “Обращение главнокомандующего к населению Малоросии”⁵⁷. На кінець серпня 1919 р. воно з'явилося на шпальтах газет, що виходили на територіях, захоплених білими. Головною метою Добровольчої армії, як проголошувалося у зверненні, була реставрація єдиної Росії, обов'язкова для збереження незалежності країни, для нормального функціонування і повноцінного розвитку її економіки. Вороги Росії, як пояснювалось у документі, бажають ослабити країну і тому підтримують рух, який має на меті відокремити від Росії дев'ять південних губерній і об'єднати їх в Українську державу. “Прагнення відокремити від Росії малоруську гілку руського народу не залишено до сьогодні, — попереджалося у відозві. — Колишні ставленики німців — Петлюра і його сподвижники, заклавши підвалини для розчленування Росії, продовжують дотепер свою ганебну справу створення самостійної “Української держави” і боротьбу проти відродження Єдиної Росії”. Але цей зрадницький рух, скерований на розділ Росії, пояснювалось у зверненні, повинен бути чітко відмежований від місцевих зусиль, які “надихаються любов'ю до рідного краю, його особливостей, до його старовини і до його місцевої народної мови”. Російська мова оголошувалася державною, вживаною у всіх урядових установах і державних школах. Одночасно для бажаючих гарантувалося використання місцевої

“малоросійської” мови в приватних школах, в установах регіонального самоврядування і місцевих судах. Була гарантована повна свобода преси. Тоді як розподіл України на три окремі області не згадувався, широка децентралізація і заснування місцевих установ самоуправління були обіцяні.

Звернення адресувалося насамперед до простих селянських мас, а також до аполітичних, консервативних дрібних землевласників, які, як вірили білі, досі були глибоко віддані місцевим традиціям і мові, але не симпатизували боротьбі українського руху за незалежність. Білі сподівалися, що обмежені культурні права, обіцяні у зверненні, викличуть довіру селян і нададуть їм ентузіастичну підтримку землевласників.

Цікавим є те, що на час оприлюднення звернення більшовики все ще займали Київ, але вони у ньому згадуються лише мимохідь. Однак весь пафос відозви спрямований проти Директорії і особливо її лідера Симона Петлюри. Це було зумовлене численними міркуваннями, а зокрема тим, що влітку 1919 р. саме Армія УНР, а не червоні, становила найбільшу загрозу на шляху досягнення головної мети білих: єдиної і неподільної Росії. У той час, коли Добровольча армія підходила до Києва зі сходу, сили Директорії стрімко просувалися із заходу, визволяючи Правобережжя від більшовиків. Меморандум був оголошений саме тоді, коли дві армії мали зустрітися.

Ставка Збройних сил Півдня Росії у Катеринодарі, через широку мережу агентів, була забезпечена докладною інформацією щодо боєздатності армії Директорії, роботи українських дипломатів на Заході, настроїв в українському селі⁵⁸. Згідно з інформацією від агентів, що перебували між українськими соціал-революціонерами, а ця партія найактивніше співпрацювала з селянами-повстанцями, в Україні діяло близько 250 000 партизанів⁵⁹. Хоч агенти не мали прямого організаційного зв'язку між селянським повстанським рухом і Директорією, але можливість такого зв'язку не виключалась через чудово поставлену агітацію Директорії на селі. Як доказ можна використати один зі звітів, в якому підкреслюється висока організація пропаганди і агітації українців. У звіті попереджалося, що коли мережа пропаганди Добровольчої армії незабаром не досягне села, то “українці стануть господарями у Києві”⁶⁰. Чимале зростання сил Петлюри спостерігалось протягом літа-осені 1919 р. У цей час сили армії УНР, за даними розвідки Денікіна, становили від 45 000 до 120 000 чоловік⁶¹.

Ця зростаюча могутність армії Петлюри дуже турбувала Денікіна, особливо коли він довідався, що білий рух всупереч його сподіванням не буде єдиним одержувачем допомоги від Антанти. Франція і Великобританія почали виявляти значний інтерес до Директорії. Тому в переговорах з представниками військових місій держав Антанти Денікін з усіх сил намагався занизити боєздатність армії УНР, удаючи її слабкою, ненадійною, ізольованою. Постійні твердження Денікіна про безсилля Петлюри змусили двох військових представників Великобританії, які відвідували Ставку Добровольчої армії, повідомити, що Денікін слабо інформований про військову силу Директорії. “Петлюра набагато сильніший, ніж він [Денікін. — А.П.] собі уявляє”, — підкреслювали англійські агенти⁶². Відповідно до французьких джерел інформації, Українська армія мала приблизно 55 000 регулярного війська⁶³.

Під враженням військових успіхів Директорії влітку 1919 р. Великобританія і Франція посилили свої зусилля в антибільшовицькій боротьбі. Для досягнення успіху вони вбачали необхідним виступити за встановлення дружніх стосунків між Денікіним і Петлюрою. За наказом Клемансо фактичне виконання завдання “Про налагодження співпраці між Де-

нікіним і Петлюрою”⁶⁴ було доручене генералу Філіпу Петену, французькому військовому представнику в Румунії. Завдяки його зусиллям представниками УНР і білих в Румунії була укладена тимчасова угода. Завдяки їй Добровольча армія змогла вільно увійти в Київ 31 серпня 1919 р., тоді як армія УНР вже володіла містом⁶⁵.

Не будучи обізнаним з реальною силою Української армії, Денікін, природно, бажав уникнути ворожнечі з Петлюрою за таких критичних обставин для білого руху. У той же час він не збирався створювати постійний військовий альянс з Директорією, на що мали надію лідери Антанти. Незабаром після входження в українську столицю директиви командуючого Збройними силами Півдня Росії до своїх польових командирів були такими ж непохитними в українському питанні, як і перед київським епізодом: “Добровольчим військам я дав вказівки: самостійної України не визнаю. Петлюрівці можуть або залишатись нейтральними і в цьому випадку негайно скласти зброю і розійтись по домівках: або — повинні приєднатися до нас, визнавши наші гасла, одне з яких — широка автономія окраїн. Якщо петлюрівці не виконують цих умов, то їх слід вважати за таких ворогів, як і більшовики”⁶⁶.

Денікін продовжував стояти на цій безкомпромісній позиції щодо українців, незважаючи на тиск Франції і Великобританії, а також інших центрів білого руху, насамперед адмірала Колчака. Уїнстон Черчілль, військовий міністр Великобританії, висловлюючи свою повагу до українського визвольного руху, звертався до Денікіна і закликав його “йти, наскільки це можливо, назустріч українським сепаратистичним тенденціям”⁶⁷, так само і Василь Маклаков, посол Тимчасового уряду у Франції, що неофіційно представляв інтереси Росії у Парижі в 1919 р., також наголошував, що слід уникати конфліктів з українцями⁶⁸. Постійно зустрічаючи жорстке протистояння у цьому питанні, російський дипломат намагався вплинути на Денікіна через своїх політичних однодумців у ліберальному таборі, через праве крило партії кадетів, які були в добрих стосунках з політичними лідерами Добровольчої армії. На початку вересня 1919 р. Маклаков надіслав особистий лист через посередництво Арнольда Марголіна, колишнього заступника міністра закордонних справ УНР, до Михайла Челнокова і Федора Родичева — цих двох надзвичайно впливових кадетів, — з проханням, щоб вони використали свій вплив на Денікіна, аби він визнав принаймні деякі вимоги Директорії і пішов на відкриті переговори з Петлюрою⁶⁹. В своїй відповіді Челноков інформував Маклакова, що союз з Петлюрою або з будь-яким іншим сепаратистським урядом немислимий. Досвід довів, впевнено заявив кадетський політик, що позиція Денікіна в національному питанні є єдино вірною. Зрештою, твердив він, більшовики змогли завдати поразки українцям (у лютому 1918 р.) “виключно через те, що вони підняли прапор “Великої Єдиної і Неподільної Росії”. Челноков далі твердо заявляв, що він і Родичев були впевнені в тому, що “Денікін під впливом з Астровим, Федоровим, Чебушевим і Челіщевим [всі члени партії кадетів] знайде спосіб надати хохлам право використовувати їхню мову, засновувати національні школи, театр, народні колективи і т. ін., тобто надати їм право на культурне самовизначення”⁷⁰.

Однак образливі епітети призначалися не лише для українців. Російський ліберал був незадоволений не тільки пропозиціями Маклакова щодо української проблеми, але також і вибором посередника в особі єврея Арнольда Марголіна, колишнього дипломата УНР, відомого в дореволюційній Росії юриста. Саме про нього Челноков писав: “Я особисто хочу

порадити вам, що переговори повинні вестися особами, які щонайменше схожі на малоросів, а не петербурзькими юристами чи лікарями галичанами, або московськими чи то єврейськими крамарями, що захоплені лише здобуттям міністерських портфелів і автомобілів, і які зараз демонструють себе під виглядом “українців”⁷¹.

На початку вересня тиск на керівництво Добровольчої армії щодо співпраці з антибільшовицькими українськими силами посилювався з несподіваної сторони: від адмірала Колчака, якому за наполяганням Антанти Денікін номінально підлягав з червня 1919 р. У телеграмі до Денікіна Колчак сповіщав, що він був обізнаний зі шкідливою природою сепаратистської діяльності Петлюри, але вважає, що “в даний момент, коли мета нашої роботи сполучити всі елементи, здатні допомогти у боротьбі проти більшовиків, є бажаним встановити співробітництво на місцях, що ніяким чином не визначає наперед майбутню структуру Росії”⁷². Колчак пропонував прокласти демаркаційну лінію між зонами дій Добровольчої армії і сил Петлюри відповідно до фактично контрольованих арміями територій. Отже, вимоги Петлюри до територій, окупованих Добровольчою армією, не повинні бути визнані, зазначав Колчак, але і добровольці не повинні намагатися зайняти міста, які знаходяться в руках Петлюри. Така політика, пояснював Колчак, має отримати підтримку Антанти, а разом з тим вона не порушить принцип єдності Росії⁷³. Російський адмірал в Омську, так само як і посол Маклаков у далекому Парижі, був відмежований від зростаючого російського націоналізму, який все більше охоплював території, що відокремилися з розпадом імперії. І Колчаку, і Маклакову було важко зрозуміти упертість у національному питанні найближчого оточення Денікіна, особливо коли військова стратегія сама собою диктувала співробітництво з українцями.

Ніяка кількість переконань і жодна спроба тиску не могла вплинути на Денікіна. У переговорах з емісарами Великобританії він продовжував наголошувати, що Великобританія і Франція повинні перестати підтримувати українців і мали категорично заявити Петлюрі, що він більше ніколи не отримає від них допомогу⁷⁴. Український лідер, як твердив Денікін, — це шовініст і безпринципний опортуніст, з румунською допомогою німецькими грошима і ореолом важливості, котрий з’явився лише завдяки французькому визнанню, зібрав в одному куті України щось трохи більше, ніж натовп. Денікін благав, що заради миру в Європі рух Петлюри ні в якому разі не повинен підтримуватися чи заохочуватися⁷⁵.

Але у своїй відповіді як до Колчака, так і до Маклакова Денікін, однак, не намагався зганьбити або звести наклеп на Петлюру. Він не ставив наголосів ні на “безсиллі”, ні на “опортунізмі” українського руху. Його пояснення небажання союзу з Петлюрою було чітким і ясним: “Щодо співробітництва з українцями, ніякої угоди з нашого боку з ними не може бути. Визнати Петлюру і піти на співробітництво з ним означало б визнати розподіл Росії”⁷⁶.

Як було вже сказано, найнижча цифра чисельності загонів Директорії за донесеннями розвідки Добровольчої армії становила 45 000. Разом з новою інформацією щодо прямого зв’язку між Директорією і селянськими повстаннями, які відбувалися восени 1919 р.⁷⁷, це зробило українців силою, з якою слід було рахуватися. Але Денікін не надто переймався зростаючою загрозою з України, бо був вже впевнений, що зусилля його агентів ослабити Українську армію зсередини шляхом відлучення від неї Української Галицької армії, увінчаються успіхом⁷⁸.

Всі донесення білої розвідки, байдуже як вони змальовували боездатність українців, звертали увагу на дисципліну і відмінну підготовку частин УГА. Однак підкреслювалася наявність серйозного внутрішнього тертя між двома частинами української армії, яке корінилося у підозрах галичан, що Петлюра може пожертвувати їхньою батьківщиною — Східною Галичиною задля угоди з Польщею. На вересень 1919 р. чуток навколо такого союзу ставало все більше⁷⁹. Саме в цей момент Денікін і вирішив відлучити Петлюру від його найкращих вояків. Накази встановлювати “дружні стосунки з галичанами з метою відокремити їх від Петлюри”⁸⁰ були направлені відразу до польових командирів Добровольчої армії в Україні. Цей непередбачений крок був зроблений лише після тривалих роздумів у ставці Збройних сил Півдня Росії, де галичан завжди розглядали як закоренілих русофобів. Тому угоду з галичанами, незважаючи на її користь з військової точки зору, у білій армії сприйняли як політично небезпечну. Василь Шульгін намагався використати весь свій вплив, щоб запобігти цій угоді, адже він вбачав у цьому договорі підступний “Німецький план, спрямований на загострення стосунків між Росією і Польщею”⁸¹. Подібні побоювання були висловлені і генералом Геруа, представником білих у Бухаресті, який попереджав Денікіна, що союз з галичанами може серйозно загострити стосунки білого руху з Польщею⁸².

Навіть якщо спочатку Денікін і розглядав ці попередження серйозно, та одразу, як новина про фактичне перемир’я між Польщею і більшовиками досягла Катеринодара на початку листопада 1919 р.⁸³, головнокомандуючий Збройними силами Півдня Росії наказав, щоб угода з УГА була укладена шонайшвидше.

Від галичан Денікін не вимагав ні прийняття гасла Добровольчої армії про неподільну Росію, ні входження до складу його армії, тобто тих вимог, які категорично ставилися Директорії. Відповідно до угоди, укладеної у листопаді 1919 р., УГА визнавала Денікіна головнокомандуючим, але мала власну автономію на чолі з диктатором ЗУНР Євгеном Петрушевичем, зберігала право направляти і контролювати внутрішнє своє життя. Політичні відносини між урядом Галичини і Добровольчою армією, як і доля Східної Галичини, мали бути вирішені в близькому майбутньому шляхом переговорів. УГА надавалася гарантія, що її не будуть використовувати проти військ Петлюри⁸⁴.

Угода з УГА найбільше була вигідна для Денікіна. Без галичан Петлюра ледве міг витримати напади як більшовиків, так і добровольців, але ця угода ніяк не вплинула на головні засади білого руху. Галичани, хоча і воювали за спільну з Петлюрою мету — незалежну Україну, але представляли іншу політичну категорію, відмінну від решти Української армії. Східна Галичина населена українцями, ніколи не була частиною Російської імперії. Хоча Росія і мала на меті анексію цієї території, та все ж таки Добровольча армія прагнула головним чином реставрації територіальної єдності Росії в традиційних межах. Тимчасове визнання уряду ЗУНР на чолі з Петрушевичем і військовий союз з УГА не порушували принцип територіальної цілісності Росії.

Лідери Директорії зазначали, що дезертирство УГА відбулося саме в той час, коли відповідно до плану дій Генерального штабу українські вояки мали добрий шанс оточити і знищити Добровольчу армію⁸⁵. Після відходу галичан Українська армія ніколи повністю не відновилася. Незабаром Генеральний штаб армії УНР змушений був видати наказ про закриття регулярного фронту і створити загін для повстанських дій в тилу Денікіна на чолі з генералом М.Омельяновичем-Павленком. На початку гру-

дня Петлюра виїхав до Варшави, де з кінця літа 1919 р. готувався ґрунт для угоди з Пiлсудським.

На середину осені, ще до сепаратної угоди УГА, Петлюра був категорично проти будь-яких форм замирення з білими. По-перше, український лiдер знав, що звiрства, якi чинилися бiлим проводом проти українцiв в Одесi i Києвi, настiльки обурили його людей, що “тепер вони навіть i чути не хочуть про угоду з москалями”⁸⁶, а, по-друге, українські соціал-революціонери, найбільш за чисельністю партія в Україні, загрожували об’єднатися з більшовиками, якщо буде укладена угода з Денікіним⁸⁷.

28 жовтня у листі до Жана Пелісіє, відомого французького журналіста i свого особистого друга, голова Директорії апелював до французів з метою схилити їхній уряд до підтримки українського руху, привернути увагу до того факту, що генерал Денікін, замість того, щоб воювати з більшовиками, повернув проти українців артилерію i гвинтівки, якi він отримав від Антанти. Добровольча армія, зазначав Петлюра, використовує ті ж методи терору, що i більшовики щодо українців, i тим самим вона грає на руку більшовикам⁸⁸.

На той час Франція відмовилася від інтервенції в Росію i вирішила зосередитися на допомозі Польщі та іншим регіонам на західних кордонах Росії “для того, щоб зупинити російську повiнь i стримати Нiмеччину”⁸⁹. Прем’єр-міністр Великобританії Ллойд Джордж також виступив за припинення допомоги бiлій армії. Він відверто почав сумніватися, чи дійсно “єдина i неподiльна” Росія, якої так прагнули білі, відповідала інтересам його країни⁹⁰. У приватних бесiдах він визнавав, що був за розчленування Росії i визнання держав, що входили до її складу⁹¹.

Небезпека припинення допомоги від Антанти i можливість польсько-українського союзу, який з’явився на російському горизонті, був важким ударом для білого руху. Перебуваючи під постійними атаками більшовиків у Лiвобережній Україні i на Східній Волині, несучи великі втрати від нападiв селянських повстанських загонiв i партизанiв Омеляновича-Павленка у тилу, добровольцi були змушені відступати у напрямі до їхньої чорноморської бази у Новоросійську взимку 1919—1920 рр.

Денікін згодом визнавав, що Добровольча армія припустила багато грубих помилок в Україні через своїх ставлеників адміністраторів, у яких викликали підозру навіть найменші прояви українства. Між тим він доводив, що загальний напрям політики білих щодо національного руху, а також їхні головні принципи були вірними. Він вважав безглуздом, що російська мова могла бути визнана іноземною у Києві або в будь-якому іншому регіоні Російської імперії. Українські школи i культурні установи Денікін розглядав як ворожі політичні інструменти, зброю, спрямовану проти Росії i, таким чином, виступав за законну їх ліквідацію. Він знав, що не має значення, наскільки широко буде проголошена свобода культурного самовизначення, адже це мало що змінить в Україні через те, що культурне самовизначення не зможе задовольнити українських самостійників, в той час як федералісти, на його думку, були слабкими i не мали впливу⁹².

Чого Денікін не зміг визнати в його спробі виправдати жорстку лінію Добровольчої армії у національному питанні, так це те, що білий рух чинив такий же рішучий опір федерації, як i ідеї незалежності.

Опозиція до ідеї федерації яскраво висвітлилась у відмові Денікіна від угоди з Директорією або з будь-яким іншим урядом. З численних звітів російських послів i агентів з європейських столиць, з запевнень емісарів Антанти з ставки Збройних сил Півдня Росії Денікін знав, що коли союз-

ники Росії підтримували ідеї автономії для національних меншин, то в той же час вони проти поділу імперії. Він був впевнений, що зусилля українських самостійників були марними без визнання їх Антантою та її військової допомоги. Союз з Директорією, особливо через посередництво Антанти, міг би істотно збільшити кількість прихильників федерації серед українців. Якщо б така угода була укладена, то, звичайно, Україна отримала б спеціальний статус у складі Російської федерації, враховуючи її заслуги у антибільшовицькій боротьбі, але вимога України щодо її незалежності була б відкинута. При таких обставинах федералісти мали всі шанси на успіх, якби їх підтримав білий рух.

Для Денікіна і кадетів з Особливої наради, які були головними укладачами національної програми білого руху, федерація, особливо “федерація знизу”, за якою кожна складова частина Росії мала бути сполучена з центром на засадах рівності, означала перший крок до дезінтеграції Росії. Право кожної національності на вільний культурний розвиток при ліберальному уряді в центрі рано чи пізно привело б до заміни домінуючої російської культури місцевими культурами, і таким чином підірвало б підвалини єдності країни. Це сприяло б появі місцевої інтелігенції, яка не була б задоволена лише культурними правами. Саме тому біле керівництво так запекло критикувало всіх, хто прилучався до піднесення української освіти і культури, навіть тих, хто протягом періоду Гетьманату не визначився щодо державного статусу України. В одній з статей “Великой России”, наприклад стверджувалося, що українські культурні установи, зокрема Українська Академія наук, були засновані “через те, що українці дуже добре розуміли, що якщо у малоросійського народу у складі єдиної російської нації буде власна культура, то це підготує засади для інших вимог, включаючи і вимогу державної незалежності”⁹³.

Денікін і його політичні радники зустрілися лицем у лице з тією ж дилемою, яка спіткала російських лібералів перед і протягом революції і яка продовжує їх непокоїти вже в наші дні, після падіння радянського режиму: бажання створити демократичну і в той же час об’єднану Росію, Як Денікін, так і його прибічники кадати знали, що цієї мети можна досягти лише коштом надання, як політичних, так і культурних прав національним меншинам. Білі генерали розглядали захист єдності Росії як святий обов’язок, закріплений військовою присягою, котру вони склали перед революцією, Російські ліберали сприймали це як вагому причину для боротьби в ім’я прогресу. Їхня емоційна прив’язаність до величчя Росії — почуття, що з’явилося у багатьох людей лише протягом революції і громадянської війни, — зробила їх твердими і рішучими в своїй відмові укласти угоду з національними меншинами, навіть коли обставини і здоровий глузд вказували на необхідність співпраці. Щойно пробуджений в огні та бурі революції націоналізм російських лібералів викував з них найбільш послідовних і запальних учасників кампанії боротьби за неподільну Росію.

До кінця командування Денікіна білий рух залишався насамперед поборником єдності Росії. У одній і з своїх останніх інструкцій Особливій нараді в кінці 1919 р. Денікін знову зазначав, що відновлення єдиної Росії було головним завданням Добровольчої армії⁹⁴. Лише за наступника Денікіна — генерала Врангеля політичне і військове керівництво Добровольчою армією було цілком змінене, і монархісти зі “старої школи державних діячів”, які “не були готові зв’язати свою долю з революцією”, посіли місце лібералів денікінської Особливої наради⁹⁵, боротьба з більшовизмом стала головною метою білого руху. Після цієї зміни спільна з іншими національностями боротьба проти більшовиків стала бажаною і формула фе-

дерації, яка, хоч і теоретично, була схвалена. Але на той час було вже занадто пізно говорити про будь-яке плідне співробітництво. Профедералістичні течії серед національних меншостей практично перестали існувати.

⁵¹ Военные Архивы Врангеля, д. 130; Азбука сообщает. Одесса. 14 февраля. Посольство России в Париже. Серия В. Фонд 20. Украина; Отчет о собрании, 10 января 1919; Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 4. — С. 217; Т. 5. — С. 139; Кин Д. Деникинщина. — Ленинград, 1927. — С. 240.

⁵² Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 5. — С. 138.

⁵³ Там же. — Т. 4. — С. 215—216.

⁵⁴ Там же. — Т. 5. — С. 141.

⁵⁵ Там же. — Т. 5. — С. 140.

⁵⁶ Військова стратегія та тактика Денікіна навесні і літом 1919 р. детально змальовані в його “Очерках”. — Т. 5. — С. 72—84, 104—137. Щодо критики стратегії Денікіна див.: W r a n g e l P. N. Always with Honor. — New-York; Speller, 1957. — P. 70—99.

⁵⁷ Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 5. — С. 142—143; К населению Малороссии // Великая Россия, 15(28) августа 1919.

⁵⁸ Військовий архів Врангеля, спр. 131, 145, 148, 151, 166. — Повідомлення розвідки.

⁵⁹ Там само, спр. 148. — Повідомлення з Румунії про Українську Повстанську Армію.

⁶⁰ Там само, спр. 145. — Повідомлення розвідки, весна 1919.

⁶¹ Там само, спр. 148. — Матеріальне та моральне становище Української армії, літо 1919; Повідомлення розвідки, 14 вересня 1919 р., Харків; Політичні течії в Малоросії, 14 вересня 1919; спр. 145. — Повідомлення розвідки, 15 листопада 1919.

⁶² Там само, спр. 148. — Секретний звіт розвідки Великобританії, перехоплений росіянами в Константинополі. Г.Н.О. Генеральний Штаб, “Розвідка”, Константинополь, № 4794/16 “Г”.

⁶³ Там само. — Повідомлення від військового представника в Румунії, 6 жовтня 1919.

⁶⁴ Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 5. — С. 255.

⁶⁵ М а з е п а І. Україна в огні і бурі революції, 1917—1921. — Т. II—Мюнхен, 1951. — С 67—68. З стор. 39. Повідомлення розвідки від лейтенанта Рашевського. Військові архіви Врангеля, спр. 183; Докладніше про ці події див.: Р о с у к А п н а. Russian Nationalism and Ukraine... — P. 128—130.

⁶⁶ Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 5. — С. 257.

⁶⁷ Архів інституту Гувера. Архіви Гіерса, ф. 40, спр. 97. Україна. Телеграма Татішева до Гіерса в Рим 29 серпня 1919 р.; Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 5. — С. 255.

⁶⁸ Маклаков (Париж) до Нератова (Денікін), 3 вересня 1919; Маклаков (Париж) до Омська (Колчак), 8 вересня 1919. Архіви Гіерса, ф. 40, спр. 97. Україна.

⁶⁹ Лист М.В. Челнокова до В.А. Маклакова (Париж), 17 вересня 1919. Російське Посольство у Парижі. Серія В. Фонд 20. Україна.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само.

⁷² Сукін (Омськ) до Міністра (Рим), 3 вересня 1919. Архіви Гіерса, ф. 40, спр. 97. Україна.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Секретний звіт Британської розвідки, перехоплений росіянами в Константинополі. Г.Н.О. Генеральний Штаб, “Розвідка”, Константинополь, № 4794/16 “Г”, Військові архіви Врангеля, спр. 148.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Нератов (Денікін) до Міністра (Гіерс), 18 вересня 1919. Архіви Гіерса, ф. 40, спр. 97. Україна.

⁷⁷ Політичні течії в Малоросії, 10 вересня 1919. Військові архіви Врангеля, спр. 148; Звіт про рух Махно, 31 жовтня 1919. Там само, спр. 166.

⁷⁸ Матеріальний та моральний стан Української Армії, літо 1919. Військові архіви Врангеля, спр. 148.

⁷⁹ Військові архіви Врангеля, спр. 158 Повідомлення з Варшави. Долгов, 14 вересня 1919; Архіви Гіерса, ф. 40, спр. 97. Україна. Маклаков (Париж) — Бахметьєву (Вашингтон), 30 серпня 1919. Маклаков отримав новину про загрозовий альянс Петлюри з Польщею від галичан, членів Української делегації ЗУНР в Парижі.

⁸⁰ Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 5. — С. 257. Спершу наказ був виданий 21 серпня 1919 р. Декілька інших з’явилися на початку вересня.

⁸¹ Великая Россия. — 2(15) ноября. 1919.

⁸² Військові архіви Врангеля, спр. 148. Повідомлення від військового представника в Румунії, 6 жовтня 1919.

⁸³ Див.: Wandycz Piotr Secret Soviet. — Polish Peace Talks in 1919 // Slavic Review, XXIV, № 3 (september 1965). — P. 425—449.

⁸⁴ Текст угоди див.: Левицький О. С. Військовий договір української галицької армії з добармією ген. Денікіна. Українська галицька армія. — Вінніпег: Дмитро Микитюк, 1958. — С. 484—514; Лозинський М. Галичина в роках 1918—1920. — Відень, 1922. — С. 198—200.

⁸⁵ Лотоцький О. І. Симон Петлюра як політик і державний муж. — Варшава: Накладом комітету для вшанування Х річниці смерті Симона Петлюри, 1936. — С. 23.

⁸⁶ Повідомлення з Парижа, 18 жовтня 1919. Там само, спр. 148. Навіть незначні ознаки культурних справ, які обіцяв українцям Денікін у серпні 1919 р., були цілком знехтувані адміністрацією Добровольчої армії в Україні. Для них найменший прояв національної свідомості розглядався як вираз “української змови”. Перебування Денікіна в Україні було позначено хвилею білого терору. Тисячі людей, насамперед українська інтелігенція, були ув'язнені, страчені або закатовані. В одній Одесі 3 000 чоловік були розстріляні, а в Катеринославі і Харкові на шибеницях, встановлених на головних площах, тіла страчених жертв висіли протягом кількох днів, щоб викликати жах у жителів. (Українська РСР в період громадянської війни, 1917—1920 рр. В 3-х т. — Т. II. — К., 1968. — С. 343—344.

⁸⁷ Там само, спр. 172. Повідомлення з Парижа, 4 листопада 1919. Агент Добровольчої армії “Штабс” капітан Маринович мав доступ до особистої кореспонденції між Петлюрою і українськими дипломатами. Маринович направляв докладні звіти про військові і політичні наміри Петлюри до Головного управління Добровольчої армії.

⁸⁸ Петлюра С. Статті, листи, документи. Нью-Йорк: Українська Академія мистецтва і науки в США, 1956. — С. 236—238.

⁸⁹ Woodward E.L. et al. Eds. Documents on British Foreign Policy, 1919—1939. — London: H.M. Stationery Office, 1949. — Т. II. — P. 744—745.

⁹⁰ Великобританія. Парламентські дебати. Серія 5. Палата Громад. — Т. CXXI. — С. 721—724; Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 5. — С. 171.

⁹¹ Див.: Brinkley George A. The Volunteer Army and Allied Intervention in South Russia, 1917—1921. — Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1966. — P. 220.

⁹² Деникин А. И. Указ. соч. — С. 144.

⁹³ Великая Россия. — 17(30) вересня 1919.

⁹⁴ Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 5. — С. 280—281.

⁹⁵ Wrangel P. Always with Honor... — P. 272.

